

Наталія Давиденко

кандидат філологічних наук
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
Київ, Україна
ORCID 0000-0002-4783-2694
natalidavid@ukr.net

Олена Шепелєва

старший викладач
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
Київ, Україна
ORCID ID 0000-0003-4260-0840
shepelevaolena@ukr.net

Олена Муханова

старший викладач
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
Київ, Україна
ORCID ID 0000-0001-9914-5258
e.gouseva@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ ОСВІТИ НА СХІДНО-СЛОВ'ЯНСЬКІЙ ТЕРИТОРІЇ У XVI-XVII СТОЛІТТЯХ

У статті розглянуто особливості освіти на східно-слов'янській території в XVI–XVII століттях. Зазначено, що вживаними в той час у писемності були староукраїнська (книжна українська та народна українська), старослов'янська, грецька, латинська і польська мови. Наголошено, що саме наприкінці досліджуваного періоду така багатомовність закріплюється й узвичається. Висвітлено основні відмінності освітніх процесів XVI–XVII ст., які базувалися на джерельній різноманітності, яка передбачала насамперед застосування різнопланових систем базової освіти та фінальних показників. Автори зазначають, що у цей період йдеться виключно про недержавну освіту, у функціонуванні якої держава не відігравала вирішальної ролі, зокрема й щодо фінансування, та й жодних офіційних привілеїв така освіта майже не давала. Основними типами початкової та середньої освіти були церковна, народна та приватна. Зазначено, що в XV ст. – на поч. XVI ст. в Україні традиційними були православні школи (саме слово «школа» на позначення українського закладу освіти фіксується джерелами з XVI ст.) при церквах та монастирях. Наприкінці XVI ст. у результаті Берестейської унії представники об'єднаної церкви організовують на українських північно-західних територіях унійні школи. Незважаючи на досить активну політику їх впровадження, заохочення молоді до навчання (окрім іншого, наприклад, для сиріт та «вбогих» навчання було безкоштовним), значного поширення на українських землях вони не набули. Окреслено, що найбільше вони поширилися на прикордонних із Білоруссю територіях.

Ключові слова: братські заклади освіти; вільні мистецтва; вивчення мови; гуманістичний підхід; освітній процес; релігійна освіта; університет; школа.

1. ВСТУП

У сучасних умовах благополуччя нації більшою мірою визначається її інтелектуальним потенціалом. Стан держави є як причиною, так і результатом розвиненості її освітньої системи. При цьому історія держави, її сучасність та майбутнє становлять одне нерозривне ціле.

Адже історія – це частина освіти. Тому вивчення місць здобуття освіти українцями має принципове значення для розуміння сучасності та побудови сталого майбутнього нашої держави. У досліджуваній історичній період строкатість мовної ситуації зумовлювалась чималою мірою тим, що залежно від школи могли різнитися мова, граматики і письмо, якими володіли випускники. Навіть за умови вивчення іншої мови, вплив рідної і «першої шкільної» був майже неминучим. У XVI–XVII ст. вживаними у писемності були староукраїнська (книжна українська та народна українська), старослов'янська, грецька, латинська і польська. Саме наприкінці досліджуваного періоду така багатомовність закріплюється і узвичаюється (*Торгівля на Україні XIV–середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянищина*, 1990, с. 84–85).

Різні аспекти, освітні в тому числі, досліджували такі науковці: Алексюк, Антонюк, Артемова, Боянівська, Верган, Вінцовський, Год, Давиденко Ісаєвич, Зайченко, Коба, Левківський, Медвідь, Мединський, Мельничук, Микитась, Невмержицька, Петришак, Пришляк, Радул та ін.

Мета статті – висвітлити ключові особливості освіти на східно-слов'янській території в XVI–XVII століттях.

2. МЕТОДИ

У ході наукового пошуку застосовано такі теоретичні методи: *аналіз і синтез* – для формулювання вихідних положень статті; *вивчення та систематизація* наукових першоджерел з теми дослідження.

3. РЕЗУЛЬТАТИ

У XV – на поч. XVI ст. в Україні традиційними були православні школи (саме слово «школа» на позначення українського закладу освіти фіксується джерелами з XVI ст.) при церквах та монастирях, де основи читання, писання, лічби викладали найчастіше дяки та паламарі, подекуди отримуючи винагороду за свою працю (Пришляк, 2004, с. 19). Така їх «спеціалізація» спричинила появу т. зв. «мандрівних дяків», які вчителювали, переходячи з місця до місця. Сплату за свою роботу вони отримували від сільської чи міської громади грошима або натуральними продуктами. Варто зауважити, що й деякі шляхтичі тою чи іншою мірою долучалися до створення та підтримки функціонування навчальних закладів. Для отримання більш ґрунтовних знань потрібно було винаймати приватного вчителя, як правило, із числа церковних сановників (але вже часто вищої посади), або ж часто на роль «репетитора» зголошувались випускники (або й студенти) європейських університетів.

У XVI ст. збільшується кількість католицьких латинськомовних шкіл: парафіяльних та кафедральних. Програма парафіяльних шкіл обмежувалася викладанням лічби, читання, письма та початкової латинської граматики, базового ознайомлення із релігійними католицькими творами на кшталт псалмів. Натомість кафедральні школи передбачали значно вищий рівень здобутої освіти. Аналогічно до західноєвропейських шкіл програмою було заплановано вивчення семи вільних наук: тривіуму (риторики, латинської граматики та діалектики) і квадрівіуму (арифметики, астрономії геометрії, та музики), теології. Учні отримували базові знання, достатні для вступу до європейських університетів. Попри статусу латинськомовних, у кафедральних школах навчання проводилося не лише основною, латинською, а й німецькою чи польською мовами. З огляду на відмінність в обсязі отримуваних знань різнилися й вимоги до рівня підготовки учителів. Так, якщо у парафіяльній школі міг викладати бакалавр і навіть студент, то до роботи у кафедральній допускалися лише бакалаври або магістри (Möhn, 1984).

До шкіл середнього рівня, базованих на засадах новітньої та прогресивної для того часу методології «гуманістичної школи», належали також протестантські гімназії та єзуїтські колеґіуми. Відмінність методології навчання полягала, насамперед, у принципово відмінному ставленні до вивчення віршованих творів античних авторів. По-перше, перелік таких творів було дещо відкориговано, а саме: додано прискіпливо відібрані твори християнського богослов'я, призначені виховувати у молоді ідеальні якості освіченості, вихованості та пристойності, під цим

же кутом зору аналізували та обирали для вивчення античні зразки. По-друге, філологічні заняття гуманістичних студій (*studia humanitatis*) виявлялися, насамперед, у розборі та наслідуванні досконалих античних взірців (*imitatio antiquorum*), тож особлива увага приділялася вивченню не нюансів базової граматики латинської мови з усіма можливими винятками та особливостями, а високим гуманістичним предметам (*studia humaniora*) – поезії та риторичі. По-третє, була певним чином визначена «навчальна програма», тобто тематично навчальні дисципліни усіх класів (граматики, поезики та риторики) були чітко розписані відповідно до програми навчання (усього навчалися 6-7 років). Лейтмотивом гуманістичного підходу до навчання у католицьких закладах освіти було досягнення т. зв. принципу *pietatis litteratae* – освіченого благочестя, який спочатку полягав у тому, щоб учні «*pie vivant et latine loquantur*» («благочестиво жили та латиною говорили») (Петришак, 2017, с. 11). Тож не дивно, що з часом людину, яка вивчала класичні мови та зналася на класичній літературі (*humanae litterae*), почали називати гуманістом (*Українське суспільство*, 2001, с. 42–43). Прикметно, що попри досить вагомий розбіжності у багатьох релігійних та дидактичних питаннях у цілому, протестантські та католицькі (єзуїтські) «реформатори-гуманісти» були вкрай суголосними і щодо вибору творів для наслідування, і щодо методик та засобів навчання загалом. Відмінними були, звичайно, виклад засадничих релігійно-теологічних знань та підпорядкованість самих шкіл. Остання зі вказаних відмінностей полягала у тому, що система єзуїтських колегіумів була більш централізованою порівняно з протестантськими школами, де громада сеньйорів (офіційних опікунів закладу) могла на свій розсуд реалізовувати визначені на синоді плани. Навіть латинську граматику у всіх єзуїтських колегіумах Європи вивчали за одним і тим же підручником *De institutione grammaticae*, написаним іспанським єзуїтом Еммануїлом Альвара, а риторичу – за *De arte rhetorica* Кіпріано Соареса. Ці підручники багато разів перевидавалися (останній – більше 200 разів!). Цікаво, що й силою релігійно-пропагандистського впливу та засобами її реалізації школи теж різнилися. Так, програма протестантських шкіл була орієнтована на вивчення християнських постулатів та відповідного ритуалу (як-от співання псалмів), тоді як у єзуїтських колегіумах спиралися на виховання католицької побожності через емоційну сферу, залучаючи учнів до яскравих церковних процесій, до участі в юнацьких релігійних братствах і виставах (Давиденко, 2021).

Активна діяльність на українських і білоруських територіях різних католицьких орденів, що конкурували між собою за можливість відкривати школи, насправді створювала сприятливі умови для розвитку освіти (Петришак, 2017). Наприкінці XVI ст. у результаті Берестейської унії представники об'єднаної церкви організують на українських північно-західних територіях унійні школи. Але, незважаючи на досить активну політику їх впровадження, заохочення молоді до навчання (окрім іншого, наприклад, для сиріт та «вбогих» навчання було безкоштовним), значного поширення на українських землях вони не набули. Найбільше вони поширилися на прикордонних із Білоруссю територіях.

Перша згадка про братства в Україні сягає XV століття. Спочатку це були створені ремісниками в містах цехові товариства (кравців, ткачів, ковалів та інших ремесел) – фахові об'єднання, які відстоювали свої суто виробничі інтереси. З часом діяльність братств набула релігійно-благодійних ознак. Братчики опікувалися церквою, забезпечували її матеріальні потреби, купували до неї свічки, образи та книги, піклувалися про хворих, допомагали вбогим тощо. Пізніше, після Люблінської унії 1569 р. і Берестейської унії 1596 р., виникли братства нової форми діяльності, завданням яких була охорона українського православ'я від латинізації та наступного ополячення українського народу. Братства виступали перед судами і королем на захист Православної церкви, виступали проти неправових дій уніатів та їх прихильників, складали протести до судових актових книг, петиції до сеймів, судилися за церковне майно, допомагали своїм членам повертати борги, організували друкарні, поширювали необхідну літературу, підтримували хворих чи навіть у випадку смерті. Історичних джерел про перші братські заклади освіти зберіглося мало. Спочатку це були невеликі школи з одним учителем, який одночасно виконував обов'язки дяка та писаря братства. Шкільна кімната знаходилася у братському будинку. Навчання складалося з читання, письма, рахунку і вивчення катехізису. З

посиленням національного і соціального гніту в першій половині XVII ст. більшість братських шкіл перетворилися у школи підвищеного типу. Братчики розуміли, що для успішного ведення боротьби проти агресивних нападів польсько-литовської шляхти елементарної освіти було недостатньою. Учні братських шкіл, як правило, вивчали рідну («просту»), слов'янську, грецьку, латинську і польську мови. Особлива увага приділялася вивченню слов'янської мови. Для братчиків вона була одним з основних засобів збереження народності та зміцнення зв'язків з іншими слов'янськими народами. Викладання слов'янської мови у братських школах відбувалося таким чином: спочатку вивчалися букви і склади, далі учні навчалися читати, вивчали граматику і займалися церковним співом. Учням було заборонено у школі розмовляти між собою розмовною мовою. Пропонувалося спілкуватися грецькою та слов'янською мовами, наприклад, один учень запитував іншого грецькою мовою, а відповідь мала прозвучати слов'янською мовою. Братства займалися благодійною діяльністю, опікувалися сиротами, інвалідами, хворими, перестарілими, убогими, бездомними, немічними, людьми, які потрапили в біду, захищали їх інтереси в судах; пильнували за дотриманням релігійності та моральності духівництва, членів братства, учнів братських шкіл, мирян; переслідували ворожок і чарівниць. Братські школи прагнули виховати молодь у дусі відданості своєму народу, здатності постояти за загальнонародні інтереси, захистити свободу своєї батьківщини. При братських школах існували так звані «братства младенческие», основна мета яких – моральне виховання юнацтва й організація дозвілля. Не менш важливим було естетичне виховання учнів братських шкіл. Так, однією з обов'язкових дисциплін братської школи були музика та хорівий спів. На першому році навчання вивчали нотну грамоту й опановували хорівий спів. На другому році навчання вивчалася «Музична грамота», зокрема нововведений нотний запис за п'ятилінійною системою, запроваджувалося багатоголосся (у деяких братських школах, наприклад у Київській, практикувався багатоголосий спів у 4, 6, 8 і навіть 12 голосів). Про неабиякий інтерес учителів та учнів до музики свідчать пункти Статуту Луцької греко-латино-слов'янської школи, в одному з яких зазначено, що «півча належить до відомої окраси церковної» (тобто церковного співу), а в іншому заборонялося приносити до школи музичні інструменти (Артикуца, 2004). Музична освіта у братських школах досягла досить високого професійного рівня. (Боянівська, 2001).

У братських школах розвивалося і драматичне мистецтво, яке спочатку носило суто релігійний характер, а пізніше – напівсвітський. Так, Ставропігія видала низку декламацій і драматичних діалогів, які виконували учні Львівської братської школи: «Просфонима» (1591 р.), «Вірші о різдві» Беринди (1616 р.), «Христос Пасхон» Андрія Скульського (1630 р.) та ін. (Давиденко, 2021). Виходячи з передових поглядів на значення освіти, братчики і пов'язані з ними освітні діячі намагалися зробити свою школу зразковою. Навчання у ній носило характер «українських студій» (*studii Ruthenici*). Разом із тим, школа мала назву греко-слов'янської, навіть після того, як у ній було запроваджене вивчення латинської мови. У королівському привілеї 1590 р. Львівську школу названо «школою для заняття вільними мистецтвами». Вільні мистецтва (*artes liberales*) – це науки «тривіуму» (граматика, риторика, діалектика) і «квадривіуму» (арифметика, геометрія, музика, астрономія), які входили до переліку предметів у середньовічній середній школі. Зазначимо, що українська дослідниця Федоренко (2021), узагальнюючи напрацювання стосовно поняття «вільні мистецтва», зазначає, що «у Стародавньому Римі *artes liberales* називалися будь-які заняття наукою і мистецтвом, не пов'язані з професійною діяльністю, тобто вони базувалися на розумовій праці, якою могли займатися лише вільні громадяни (лат. *liberales* – вільні люди)» (с. 135).

Львівська братська школа користувалася навчальним планом, розробленим для протестантських шкіл. Згодом цей план був прийнятий єзуїтськими колегіями і Києво-Могилянською колегією. За ним гімназійні студії склалися з трьох класів граматики (інфіма, медіа, супрема або синтактика) та класів поетики і риторики. Ці науки вивчалися також у деяких вищих школах, які до XVI–XVII ст. об'єднували два ступені навчання: середній (гімназія, колегія) та вищий (академія, університет). Лише деякі розвинені гімназії мали філософські та богословські студії. Піднявши рівень цих студій, вони могли перерости в

академії (вищі школи). Так відбулося з Києво-Могилянською колегією. Засновники Львівської школи також ставили собі за мету вивчення наук вищого ступеня, зокрема філософії, але справа не була доведена до кінця. Гуманне ставлення до особистості дитини. Особливий інтерес становить розв'язання братськими школами питання покарання. Західноєвропейська школа все ще характеризувалася надзвичайно жорстокою дисципліною. Численні свідчення сучасників зображали її як місце тортур і знущань над учнями. Похмурі, затхлі приміщення європейської школи наповнювалися криком і плачем побитих дітей. Різка й інші види фізичних тортур вважалися основними виховними заходами.

Слід зазначити, що спочатку один з основних принципів класноурочної системи – одночасність прийому учнів до школи – часто порушувався. Спочатку учнів приймали до школи в різний час, але з часом це було відрегульовано і запроваджено новий поділ на класи. Заняття тут починались одночасно. Учні Львівської братської школи вивчали грецьку мову, а згодом і латину, знайомилися з визначними поетами, істориками та філософами, Святим Письмом, складали перші граматики, а роботи деяких найталановитіших учнів друкувались у друкарні братства. Крім слов'янської мови, грецької та латини учні вивчали граматику, риторику, поезику, діалектику, богослов'я, філософію. Але найбільша увага приділялася гуманітарним наукам, тобто граматиці. Діалектика вивчалася для оволодіння мистецтвом дискусії. Її разом із риторикою вів один учитель.

Братства, продовжуючи до певної міри традиції православних церковних шкіл, принципово підвищили рівень навчання завдяки відмові від «сліпого слідування» застарілим дидактичним формам та стали освітнім симбіозом прогресивної західної та традиційної східної шкіл. Ці освітні заклади організуються у багатьох містах і навіть селах Правобережної України, особливого розвитку набуло львівське Ставропігійське братство. На Лівобережжі такі школи засновувались, але їх функції були значно обмеженішими. Переважна більшість братств, хоча й організовувались навколо церков чи монастирів, приймали до своїх лав лише світських «братчиків». Винятками стали лише Київське та Луцьке братства. Цікаво, що діяльність Київського братства уможливилась завдяки пожертві земельної ділянки (двору) українською шляхтянкою, дружиною мазирського маршалка Галшкою (Єлизаветою) Гулевичівною Лозчиною (Давиденко, 2021). До роботи і діяльності православних братств було залучено багато видатних мислителів того часу.

Попри надзвичайно негативне ставлення і сучасників-поборників православної віри, і особливо вітчизняної історіографії наступних століть до католицьких шкіл (найбільшою мірою це стосувалося єзуїтських), варто звернути увагу на їх роль у позитивних зрушеннях освітнього, а отже й світоглядного прогресу на українських землях. Окрім безпосередньо декларованої освітнянської функції підвищення загального рівня освіченості кліру, простого люду та дітей представників середнього класу, варто зазначити, що саме у єзуїтських школах було впроваджено основи гуманістичної, зосередженої на людині, теології (Давиденко, 2021), однією з рис якої можна вважати космополітизм чи інтернаціоналізм, що спричинювало й зручну для моделювання, «універсальну» освітню систему. Усі ці обставини певною мірою спонукали й православну спільноту до перегляду застарілих форм навчання, тож їх можна вважати рушійними у створенні та модифікації основ власної дидактичної традиції, яка була реалізована у діяльності братських шкіл, Києво-Могилянського колегіуму тощо.

Як уже зазначалося, для здобуття вищої освіти потрібно було їхати до європейських університетів. Українські спудеї навчалися в університетах Польщі, Італії, Німеччини, Франції (Краків, Кенігсберг, Болонья, Париж, Лейпциг, Падуя, Віттенберг тощо). Достовірну інформацію про це можна отримати зі списків студентів відповідних університетів, де вони зазначають не лише свої імена та прізвища (які подекуди теж вказують на безсумнівно українське походження), а й зазначають, звідки вони родом, чи й вказують на етнічну приналежність («русин», «рутенець» тощо). Правда, тут слід звернути увагу на зауваження Івана Паславського про те, що не завжди той, хто називався «русин», насправді був етнічним українцем, наприклад, Ян Русин зі Львова був латинським священником німецького походження, а Ісаак Русин – український єврей. Одним із перших дослідженням навчання

українських студентів у Середньовіччі займався, зокрема, Григорій Нудьга. (Мединський, 1958). Прикметно, що дехто зі студентів-вихідців з України не лише завершували навчання в університетах, а й продовжували там наукову, педагогічну та адміністративну роботу. Найбільш відомим прикладом блискучої наукової університетської кар'єри є доля Юрія Дрогобича (Котермака). Почавши освітній шлях у церкві святого Юра у Львові, він закінчив Ягеллонський університет у Кракові та Болонський університет, де отримав ступінь доктора філософії та медицини. Читав лекції та займав посаду ректора того ж університету, крім того, працював професором Ягеллонського університету. Саме Юрій Котермак є першим українським автором друкованої книги, яка була написана латинською мовою, а одним з учнів видатного вченого був Миколай Коперник (Мединський, 1958).

Але з XVII ст. українські молоді люди могли здобувати вищу освіту і на власних землях. Так, на західних кордонах із Польським королівством було засновано Замойську академію, період найбільшого розквіту якої якраз і припадає на XVII ст. Характерними ознаками освітнього процесу в академії були: практична спрямованість (акцент на підготовці спеціалістів адміністративно-юридичного напрямку) та конфесійна незаангажованість. Тут навчалися кілька тисяч українців, вихідців із різних станів (шляхта, ремісники, міщани, селянство), причому архівні матеріали неодноразово засвідчують навчання в академії кількох поколінь однієї фамілії (сім'ї). Провідне значення у сфері православної та й усієї тогочасної освіти на українських землях належить Київському колегіуму, продовжувачеві Київського братства, створеного Іваном Борецьким (пізніше митрополитом Йовом). Ще за часів братства організація навчання була орієнтована на європейські зразки. Період навчання визначався класами (т. зв. «школи», тому й колегіум у ті часи називали «київськими школами»): фари (аналогії), інфіми, граматики, синтаксими – це були нижчі класи. Згодом уже в Академії існували дві середні класи поетики і риторики та 2 вищих класи філософії, з кінця XVII ст. – окремо богословський. Вивчали мови «словеноросоську», давньогрецьку, латинську та польську. Важливою особливістю функціонування колегіуму була активна підтримка міщанством та козацтвом (гетьман разом із усім козацьким військом формально були «братчиками»), що до певної міри сприяло невтручання польської шляхти у роботу закладу. Але зрештою подальший розвиток Київської братської школи (колегіуму) буде реалізовано уже переважно під патронатом духовенства. Вирішальну роль у цьому відіграв Петро Могила – архімандрит Києво-Печерської лаври (згодом Київський митрополит), з іменем якого й досі пов'язується цей навчальний заклад. Саме він, зайнявши посаду архімандрита у 1627 р., захотів створити лаврську школу західноєвропейського зразка. У результаті кількарічних протистоянь компромісним рішенням стало об'єднання лаврської та братської шкіл під патронатом і керівництвом Петра Могили. Подальший розвиток Києво-Могилянського колегіуму (синонімічно вживалися назви «Києво-братський колегіум», «Києво-братський монастир», «Києво-братська школа» тощо) та започаткування Києво-Могилянської академії припадають на XVIII ст.

Аналізуючи особливості розвитку освітнього процесу, появу та становлення закладів освіти на східно-слов'янських теренах, варто зазначити особливості цього процесу на білоруських територіях. Прикметно, що більшість аналізованих видань з історії Білорусі питання освіти в історичному аспекті активно висвітлюють лише у період другої половини XX століття, час перебування у складі Радянського Союзу. Для прикладу можна навести видання з історії Білорусі (перевидавалося щонайменше сім разів), де питання освіти порушується лише стосовно XX століття (Давиденко, 2021). Хоча вочевидь багата білоруська культура має усі підстави пишатися історією та високим ступнем розвитку на усіх етапах формування нації, починаючи від найдавніших часів. Збережені писемні пам'ятки VI – VIII століть свідчать про поширення писемності не лише серед духовенства та представників феодальної знаті, і й серед звичайного міського населення.

Зовнішні впливи, етнокультурна толерантність сприяли виникненню значної кількості «культурних субстратів та анклавів», які важко розділити. Відповідно й аналіз історії освітнього процесу на білоруських землях маловіддільний у роботах дослідників від

литовсько-російського поступу. Тому дослідження «феномену культурного, у тому числі педагогічного, пограниччя» вартує подальших досліджень (Савчук, 1994). Знання мов на білоруських землях були затребувані ще з X століття через торгівельні зв'язки Полоцьких земель із німецькими містами. Саме через наявність колоній іноземного купецтва у канцеляріях використовувалася латинська графіка (і відповідно латинська, німецька та польська мови). Розвиткові кириличної мови та візантійського зразка культури сприяли просвітителі (найвидатнішими були Єфросинія Полоцька та Кирило Туровський). Тож і освітні заклади зосереджувалися при церковних закладах або при канцеляріях. До початку XVI значна кількість знатних представників білоруського народу отримали освіту у найкращих європейських університетах того часу (Болонському, Падуанському, Краківському, Празькому, Лейпцигському, Франкфуртському, Кенінгсберзькому), оскільки за законами Великого Князівства Литовського усі громадяни могли виїжджати до інших країн (окрім ворожих) для отримання освіти (Савчук, 1994, с. 157). Одним з найвизначніших білоруських університетських випускників став уродженець Полоцька Франциск Скорина, який отримав ступінь доктора вільних наук та бакалавра філософії в університеті Кракова, а згодом, провчившись ще 5 років на медичному факультеті Краківського університету, захищає звання доктора медицини у Падуї. Він увійшов до історії зокрема своїми досягненнями як видавця книг Біблії (вперше це зробив східнослов'янською мовою). Публікації відомого білоруса набули надзвичайного поширення на територіях Білорусі, України та Росії, хоча саме у Російській імперії найчастіше його ім'я не завжди зазначалося через те, що вважали католиком або протестантом. У XVI-XVII століттях білоруська освітня система базувалася почасти на трьох релігійних напрямках, представники яких у протистоянні намагалися через освітні заклади насаджувати свої вірування: православні, католики та репрезентанти реформаційного напрямку (протестанти, лютерани, кальвіністи, аріани тощо). Католицькі кафедральні школи, підпорядковані Краківському університету, передбачали навчання польською чи руською (старобілоруською) мовами, учні забезпечувалися заїдноєвропейськими підручниками, учителі зазвичай були випускниками того ж Краківського університету. У 70-ті рр. XVI ст. активізувалася місіонерська діяльність Ордену єзуїтів. Значними освітніми осередками на білоруських землях стали католицькі колегіуми. Першим з таких закладів став Віленський колегіум, що започаткував розвиток та створення першого вишу на цій території – Віленського університету, який досяг значних позицій на загальноєвропейському рівні. Згодом після повстань 1830-х рр. університет було розформовано. Цікаво, що своєю історією Віленським університет пов'язаний із Київським Університетом Св. Володимира (детально цю тему розкрито у працях Шульгіна та Владімірського-Буданова) (Давиденко, 2021).

Також реформаційні течії (лютеранство, аріанство, кальвінізм тощо) сприяли поширенню протестантських шкіл, які вирізнялися гуманістичністю освіти та більш прогресивними поглядами на організацію освітнього процесу загалом. Найбільш толерантними у релігійному відношенні були школи аріанські (найвідомішою була аріанська школа на території сучасної Гродненської області у Білорусі у XVI–XVII століттях місто Ів'є). Вражає різноманіття предметів, які у цій школі викладалися: латинська, давньогрецька, давньоєврейська мови, риторика, етика, історія, право, медицина, природознавчі та географічні курси, музика, філософія тощо. У середині XVI ст. на білоруських територіях існувало 163 кальвіністські школи. У 70-ті рр. було кілька спроб створення першого реформатського вишу на теренах ВКЛ (на основі Віленської кальвіністської школи), але через спротив католицької громади заклад залишився у статусі гімназії. Також у Слуцьку та Кейданах діли новітні євангелічні школи, базовані на складній та різносторонній освітній програмі (Савчук, 1994, с. 161–162). Одним з найбільш видатних діячів реформаційного руху у ВКЛ був Симон Будний, твори якого набули значного поширення у численних європейських країнах. Він співпрацював з багатьма знаковими діячами тогочасної науково-просвітницької царини, але критично ставився до тенденції представників православ'я нівелювати значення західноєвропейської культури (*Перший конституційний акт України*, 1993). Звичайно, значному поширенню реформаторських ідей на білоруських землях сприяв високий рівень друкарства, продуктами

якого значною мірою були й світські видання античних та середньовічних авторів (і перекладних, і оригінальних). Білоруські дослідники зауважують позитивні риси та роль реформатської освіти: залучення набутків сучасної європейської культури та науки, високий рівень освіти, що давав можливість випускникам вступати до майже всіх європейських університетів, багатоаспектний та різносторонній розвиток науки та культури. Але, з іншого боку, очевидні й недоліки: уповільнення формування автентичної культури та науки, базування освіти переважно на базі польської мови, що вочевидь не сприяло розвитку старобілоруської мови та писемності, а також спричинувало зниження статусу та якості освіти на національному підґрунті. Однією із фундаментально важливих для усього східнослов'янського регіону ніш освітнього просвітництва була, звичайно, православна школа, представлена, зокрема, школами братськими. Найстарішим братством на території ВКЛ вважається Віленське братство, яке вплинуло і на формування українських та білоруських шкіл, зокрема розвитком типографського ремесла, створенням класно-урочної системи тощо. Прикметно, що саме після ознайомлення із класно-урочною системою, яка практикувалася у польських братських школах, створив свою удосконалену систему, що стала всесвітньою, Ян Амос Коменський – видатний чеський гуманіст-педагог, основоположник педагогіки, який уніфікував та розробив основи педагогічної науки у цілому. Він викладав у польських та угорських школах, підтримуючи зв'язки із представниками реформаційного руху, навіть брав участь з'їзді протестантських общин Речі Посполитої, тож детально вивчив діяльність місцевих братських та протестантських шкіл (крім того, і сам навчався і у братській школі, і у латинській), що у подальшому використав і для написання «Великої дидактики» (*Didacticae Magnae*) – твору, де підсумував усі свої спостереження та роздуми щодо педагогічної науки (Лефтерова, 1998, с. 136).

Загалом просвітницька, педагогічна діяльність Яна Амоса Коменського мала вплив на педагогів усього східнослов'янського регіону. Для представників українського та білоруського народів погляди Коменського були особливо близькі. Антонюк (2013) стверджує, що причиною є спільність суспільно-історичних умов розвитку української та білоруської культур у XVI–XVII ст. із тими обставинами, що склалися у Чехії із втратою незалежності. Будучи у підневільному становищі, український та білоруський народи «в умовах незавершеного процесу націотворення» мали розвивати автентичну культуру в умовах «багатомовності письмової культури і неоднозначності культурної приналежності його творців; взаємодії і взаємовпливу української, білоруської, литовської та польської культур» (Антонюк, 2013). Крім того, розвиток білоруської освіти безпосередньо пов'язаний із освітніми процесами у Великому Князівстві Литовському. Тож, порівнюючи, варто зауважити позитивні якості відкритості тогочасної освіти на українських теренах впливу європейських зразків, завдяки рутенцям-випускникам європейських університетів, і за посередництвом польської та єзуїтської школи.

4. ВИСНОВКИ І НАПРЯМИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Отже, основною відмінністю освітніх процесів XVI–XVII ст. була джерельна різноманітність, яка полягала насамперед у застосуванні різнопланових систем базової освіти та фінальних показників, які різнилися великою мірою залежно від соціально та релігійно зумовлених причин. Також зауважимо, що у цей період йдеться виключно про недержавну освіту, у функціонуванні якої держава не відігравала вирішальної ролі, зокрема й щодо фінансування, та й жодних «офіційних» прав така освіта майже не давала. Основними типами початкової та середньої освіти були церковна, народна та приватна. При цьому дослідники наголошують на складності і парадоксальності мовної ситуації в XVI–XVII ст. на українських землях, що відзначалося функціонуванням на їх території одночасно кількох різних мов (староукраїнської, церковнослов'янської, польської, латинської, грецької, чеської, німецької, івриту, ідиш, вірменської, угорської, кипчацько-турецької, словацької, молдавської, італійської).

Напрямок подальшого дослідження вбачаємо у вивченні змістово-процесуальної специфіки

освітніх процесів XVI–XVII ст. на українських землях.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Антонюк Г. Розвиток освіти у братських школах України XVI–XVII ст. в контексті західноєвропейського Відродження. *Medievalist*. 2013. URL : http://www.medievalist.org.ua/2013/03/xvixvii_22.html
- Артикуца Н. В. Мова права та її вивчення студентами юридичних спеціальностей у вищих навчальних закладах України. *Культура народів Причорномор'я*. 2004. № 49, Т. 2. С. 155–157.
- Боянівська М. Б. Освіта, книгописання, книгозбірні. *Історія української культури. У п'яти томах*. Том 2 (Українська культура XIII – першої половини XVII ст. К., 2001. URL : <http://izbornyk.org.ua/istkult2/ikult2.htm>
- Давиденко Н. В. Соціально-правнича термінологія українського латинськомовного документа XVI–XVII ст.: становлення та функціонування. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.14. Окремі індоєвропейські мови. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2021. 345 с.
- Лефтерова О. М. Фонова інформація та її роль в індивідуальному мовленні (на матеріалі латинськомовних творів С. Оріховського). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.15. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. К., 1998. 177 с.
- Мединський Є. М. Братські школи України і Білорусії в XVI – XVII ст. Монографія. К. : Рад. школа, 1958. 210 с.
- Перший конституційний акт України. *Вісник міжнародних відносин. Український інститут міжнародних відносин*. Вип. 1. К.: Либідь, 1993. 159 с.
- Петришак Б. І. Час реформ: реорганізація устрою міської канцелярії Львова останньої третини XVI ст. *Архіви України*. 2017. №1 (306), січень-лютий. С. 208–219. URL : <https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/15.pdf>
- Пришляк В. В. Гостинець / Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: «Наукова думка», 2004. 688 с. URL : <http://www.history.org.ua/?termin=Gostynec>
- Савчук О. М. Творчість Павла Русина з Кросна і деякі питання рецепції латинської традиції в українському віршуванні XVI–XVIII ст. Автореф. дис. ... канд. філол. н. (10 01 02). К., 1994. 17 с.
- Торгівля на Україні XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянина / [упоряд.: В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко; редкол.: М. Ф. Котляр (відп. ред.) та ін.; авт. передм.: М. Ф. Котляр, В. А. Смолій]. К.: Наукова думка, 1990. 404 с.
- Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості / відп. ред. Смолій В. А. К.: Інститут історії України НАН України, 2001. — 320 с.
- Федоренко С. В. Лексико-семантичний аналіз термінів фахової мови вищої освіти США humanities”, “liberal arts”, “liberal humanistic culture” (перекладацький аспект). *Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. 2021. № 16. С. 133–138. <https://doi.org/10.24919/2663-6042.16.2021.22>
- Möhn D. Fachsprachen. Eine Einführung. Tübingen: Niemeyer, 1984. 171 s.

REFERENCES

- Antoniuk, H. (2013). *Rozvytok osvity u bratskykh shkolakh Ukrayiny XVI–XVII st. v konteksti zakhidnoyevropeyskoho Vidrodzhennya* [Development of education in fraternal schools of Ukraine of the XVI–XVII centuries. in the context of the Western European Renaissance]. *Medievalist*. http://www.medievalist.org.ua/2013/03/xvixvii_22.html [in Ukrainian]
- Artikutsa, N. V. (2004). Mova prava ta yiyi vyvchennya studentamy yurydychnykh spetsial'nostey u vyshchykh navchal'nykh zakladakh Ukrayiny [The language of law and its study by students of legal specialties in higher educational institutions of Ukraine]. *Culture of the peoples of the Black Sea region*, 49(2), 155–157. [in Ukrainian]
- Boyanivska, M. B. (2001). *Osvita, knyhopysannya, knyhozbirni. Istoriya ukrayinskoyi kultury. U pyaty tomakh. Tom 2 (Ukrayinska kulura KHIII – pershoyi polovyny XVII st.)* [Education, book writing, book collections. History of Ukrainian Culture. In five volumes. Vol. 2 (Ukrainian culture of the 13th–the first half of the 17th century)]. Kyiv. <http://izbornyk.org.ua/istkult2/ikult2.htm> [in Ukrainian]
- Davydenko, N. V. (2021). *Sotsialno-pravnycha terminolohiya ukrayinskoho latynskomovnoho dokumenta XVI–XVII st.: stanovlennya ta funktsionuvannya. Dysertatsiya na zdobuttya naukovoho stupenya kandydata filolohichnykh nauk* [Socio-legal terminology of the Ukrainian Latin-language document of the XVI–XVII centuries: formation and functioning. Dissertation for obtaining the scientific degree of candidate of philological sciences]. Kyiv National University named after Taras Shevchenko. Kyiv. [in Ukrainian]
- Fedorenko, S. V. (2021). *Leksyko-semantychnyy analiz terminiv fakhovoyi movy vyshchoyi osvity SSHA humanities”, “liberal arts”, “liberal humanistic culture” (perekladatsky aspekt)*. [Lexico-semantic analysis of the terms of the professional language of higher education in the USA “humanities”, “liberal arts”, “liberal humanistic culture” (translation aspect)]. *Scientific Bulletin of Ivan Franko State Pedagogical University of Drohobysk. Series: Philological sciences (linguistics)*, 16, 133–138. <https://doi.org/10.24919/2663-6042.16.2021.22> [in Ukrainian]
- Lefterova, O. M. (1998). *Fonova informatsiya ta iyi rol v indyvidualnomu movlenni (na materialy latynomovnykh tvoriv S. Orikhovskoho)*. *Dysertatsiya na zdobuttya naukovoho stupenya kandydata filolohichnykh nauk* [Background

- information and role in individual movement (on the basis of S. Orikhovsky's Latin works). Dissertation on the health of the scientific level of the candidate of philological sciences]. Kyiv Taras Shevchenko National University. Kyiv [in Ukrainian]
- Medynsky, Ye. M. (1958). *Bratski shkoly Ukrayiny i Bilorusiyi v XVI–XVII st. Monohrafiya* [Fraternal schools of Ukraine and Belarus in the XVI–XVII centuries. Monograph]. Kyiv. [in Ukrainian]
- Möhn, D. (1984). *Fachsprachen. Eine Einführung*. Tübingen: Niemeyer. [in German]
- Pershyy konstytutsiynnyy akt Ukrayiny* [The first constitutional act of Ukraine. Herald of international relations]. (1993). Ukrainian Institute of International Relations. Vol. 1. K.: Lybid. [in Ukrainian]
- Petryshak, B. I. (2017). Chas reform: reorhanizatsiya ustroyu miskoyi kantselyariyi Lvova ostannoyi tretyny XVI st. [Time of reforms: reorganization of the organization of the city office of Lviv in the last third of the 16th century]. *Archives of Ukraine*, 1(306), January-February, 208–219. <https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/15.pdf> [in Ukrainian]
- Pryshliak, V. V. (2004). *Gostynets*. Encyclopedia of the History of Ukraine: Vol. 2. K.: Scientific opinion. <http://www.history.org.ua/?termin=Gostynec> [in Ukrainian]
- Savchuk, O. M. (1994). *Tvorchist Pavla Rusyna z Krosna i deyaki pytannya retseptsiyi latynskoyi tradytsiyi v ukrayins'komu virshuvanni KHVI-KHVIII st. Avtoreferat dysertatsiyi* [The creativity of Pavel Rusyn from Krosno and some issues of the reception of the Latin tradition in Ukrainian poetry of the 16th–18th centuries. Abstract of the dissertation]. Kyiv. [in Ukrainian]
- Torhivlya na Ukrayini XIV – seredyna XVII st. Volyn i Naddniproshchyna* [Trade in Ukraine 14th–mid-17th centuries. Volyn and Naddniproshchyna]. (1990). K.: Scientific opinion. [in Ukrainian]
- Ukrayinske suspil'stvo na zlami serednovichchya i novoho chasu: narysy z istoriyi mentalnosti ta natsionalnoyi svidomosti* [Ukrainian society at the turn of the Middle Ages and modern times: essays on the history of mentality and national consciousness]. (2001). Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. [in Ukrainian]

Nataliia Davydenko, Olena Shepeleva, Olena Mukhanova. Specifics of education in the East Slavic territory in the 16th and 17th centuries. The article examines the peculiarities of education in the East Slavic territory in the 16th and 17th centuries. It is noted that the Old Ukrainian (book Ukrainian and folk Ukrainian), Old Slavic, Greek, Latin and Polish languages were used in writing at that time. It is emphasized that such multilingualism is consolidated and used at the end of the studied period. The main differences of the educational processes of the XVI–XVII centuries, which were based on source diversity, which primarily involved the use of diverse systems of basic education and final indicators, are highlighted. The authors point out that during this period we are talking exclusively about non-state education, in the functioning of which the state did not play a decisive role, in particular in terms of financing, and such education almost did not give any official privileges. The main types of primary and secondary education were church, folk and private. It is noted that in the 15th century and at the beginning of the 16th century, Orthodox schools (the very word “school” to denote a Ukrainian educational institution is recorded in sources from the 16th century) attached to churches and monasteries were traditional in Ukraine. At the end of the 16th century as a result of the Brest Union, representatives of the united church organize union schools in the northwestern Ukrainian territories. But, despite a rather active policy of their implementation, encouraging young people to study (among other things, for example, education was free for orphans and the poor), they did not gain significant popularity in Ukrainian lands. It is outlined that they spread the most in the territories bordering Belarus.

Keywords: fraternal educational institutions; liberal arts; language learning; humanistic approach; educational process; religious education; university; school.

Received: May 03, 2023

Accepted: May 12, 2023